

Borgos Anna *Gyömrői Edit Berlinben*

Gyömrői Edit hosszú életpályája földrajzi hely, nyelv, szakma és életkörülmények tekintetében rendkívül sokszínű és sűrű volt: Budapesttől, Bécsen, Berlinen, Prágán át Ceylonig és Londonig vezetett, és pszichoanalízis, irodalom, politikai aktivizmus, filozófia és művészet egyaránt helyet kapott benne. Ez a nagyon öntörvényű életút elválaszthatatlanul összefonódott a sokszor kényszerítően alakuló társadalmi, politikai körülményekkel, mozgásokkal. Határátlépései közül három (az 1919-es, az 1933-as és az 1939-es) politikai okokból bekövetkezett kényszerű emigráció volt. Az utóbbi kettő közvetlen összefüggésben állt a zsidóüldözésekkel. Ezek a mozgások összetett szükségleteket és hatásokat jelentettek: a mobilitás igényét és a száműzetés kényszerét, új élményeket és elveszített gyökereket, képességet az otthonosság megteremtésére és visszatérő idegenségérzetet, az integráció szükségletét és az ellenállás útjait különféle – személyes és szakmai – szubkultúrákon és intézményeken keresztül. Sokat veszített, de kilencvenegy évnyi életútjának egészére tekintve feltehetőleg legalább ennyit nyert is a helyváltoztatásokkal. Mindazonáltal az emigráció kikényszerített jellege és fenyegetett körülményei nem hagyhatók figyelmen kívül. Amint egy – a tudósok migrációjáról szóló – nemrégiben megjelent tanulmány fogalmaz:

„Nem csak megélhetésüket veszítették el, de családjukhoz fűződő személyes kapcsolataikat, nyelvüket és nem utolsósorban kultúrájukat is. [...] Ezeket a kutatókat és tudósokat kívülről nekik tulajdonított, és nem belülről elfogadott tulajdonságok alapján üldözték [...]. Ez különbözteti meg a náci éra kényszerű migrációját a politikai üldözés egyéb eseteitől vagy a képzett szakemberek erőteljes nemzetközi áramlásától, amely mostanában annyira elterjedté vált.”¹

Fontos forrás Gyömrői életének feltárásához (Rényi Edit néven írt) kiadatlan önéletrajzi regénye, *Az ár ellen*², amely ugyan sok fikatív, stili-



Gyömrői Edit

zált elemet tartalmaz, de alapjaiban valós rétegekből, élményekből épült. Ahogy a szerző a nyitólapon tájékoztatja az olvasót: „E regény szereplői nem élő vagy valaha élt személyek, de a világ, amelyben mozognak, az atmoszféra, mely körülveszi őket, teljesen hiteles”. Az önéletrajzi én írásos megfogalmazása-megszerkesztése azonban, mint minden önéletrajzi forrás esetében, itt is óvatosságra int. Ezzel a szerző is tisztában van; egy Vezér Erzsébetnek írott levelében érzékletesen fogalmazza meg az önéletrajz-fikció problémát: „Drága Erzsikém, vigyázz arra, hogy *ne* publikálják mint autobiográfiát. Semmiképpen nem az. Megfigyelések a világban igaziak, de történések nem. [...] Mondtam Neked, hogy az ember úgy használja az életét, mint valaki, aki vesz egy bögrét, a földhöz csapja, összeszedi a darabjait, és egy egészen másfajta bögrét csinál belőle.”³

A szöveg feltételezhetően 1941-ben keletkezett, amikor az épp Ceylonban élő Gyömrői

Budapest II. Kőröstar ut 40
26. Dezember 1938

lieber Doktor Jones,
es tut mir außerordentlich leid, dass
ich mich nicht genügend verständlich
machen konnte, aber leider ist das auf dem
Wege der Korrespondenz nicht leicht möglich.
Selbstverständlich brauche ich Ihre Hilfe
mir für mich und meinem Mann und
Kleinem anderen. Es handelt sich um
ein den Hodus der Erledigung. Was
die Kzelegin die ich erwiderte (eine Ana-
lytikerin selbstverständlich) dabei prof.
Fiert hatte, werde ich Ihnen von unterwegs
genau schreiben, jetzt kann ich es nicht.
Auf alle Fälle tut mir das tun, verstanden
sein. Wir brauchen Ihre Hilfe so sehr,
dass wir uns ohne Sie gar nicht rühren
können, und jetzt müssten wir allen in
größte Eile erledigen. Ich habe Ihnen
am 20. einen Luftpost-Expressbrief
geschickt mit der versprochenen Londone
Adresse, ich hoffe, Sie haben ihn erhalten
und dass die Sache mir ohne Schinerig-
keiten erledigt werden kann. Ich danke
Ihnen noch einmal von Herzen und bitte
Sie mich über die Erledigung so bald als
möglich zu verständigen.
Es ist uns gelungen, das Geld zu leihen

Levél Ernest Jones brit pszichoanalitikusnak, Budapestről.
1938-ban, az újabb emigráció előtt

(harmadik) férje halála után úgy döntött, Los Angelesben telepszik le és próbál (nem először) új életet kezdeni, ahol nővére családja és több, Berlinből ismert analitikus-kollégája is élt. (Ezt a tervet később módosította a Ceylonban megismert Evelyn Frederick Charles Ludowyk, későbbi férje leveleinek hatására, és visszatért Ceylonba, ahol 1956-ig élt.) A hosszú hajóút, amely a regénynek is egyik színtere, feltehetőleg valóban az írás háttéréül is szolgált. A történet az 1910-es években indul, követi a Tanácsköztársaság utáni bécsi emigráció történetét, az 1920-as berlini éveket, majd a rövid prágai kitérő utáni visszatérést Budapestre. Ezzel párhuzamosan fut a történet ceyloni szála, amelyben a narrátor egy hajóúton visszatekint a ceyloni közelmúltra, a keleti világ felfedezésére és későbbi férje iránti alakuló vonzalmára, illetve háború előtti európai múltjára, személyes és politikai kapcsolataira.

Gyömrői berlini évei 1919-es bécsi emigrációját, illetve rövid romániai (temesvári, kolozsvári) és csehszlovákiai (ungvári) kitérőjét követték. Kommunista tevékenysége miatt Romániából kiutasították. Ekkor ismerkedett meg második férjével, Tölgy (Glück) Lászlóval, aki a szovjet kereskedelmi képviselőten dolgozott Prágában. 1923-ban költöztek Berlinbe, és Gyömrői (ekkor Glück) Edit 1923-1933 között a német fővárosban élt. Itt változatos módon kereste a megélhetést és a szakmai önmegvalósítást – művészi, mozgalmi és gyógyító tevékenységeken keresztül. Dolgozott ruhatervezőként a Neumann Produktion, a Hom-Film és a Tschechowa Filmtársaságnál, többek között Elisabeth Bergner filmjeihez is tervezett ruhákat. Megismerte Brechtet, Ilja Ehrenburgot, Olga Tschechowát. Fordított a Führer Verlagnak, a kommunista szakszervezet kiadójának, tolmácsolással, fotózással foglalkozott, és egy ideig a *Rote Hilfe* kommunista segélyszervezet lapjának szerkesztésében is részt vett. Bár a német kommunista pártból 1934-ben kizárták, a kommunista eszméktől élete végéig nem szakadt el.⁴ *Az ár ellen*-ben Gyömrői plasztikus képet ad az 1930 körüli Berlinről, és benne regénybeli önmagáról.

Gyömrői berlini tartózkodásának egyik legfontosabb szakmai „hozádéká” pszichoanalitikusi kiképződése volt. Barátja, Siegfried Bernfeld pszichoanalitikus révén került kapcsolatba a Német Pszichoanalitikus Egyesülettel. Bernfeld javasolta neki ugyanis, hogy az analízis segítene problémái megoldásában, bár ezek, amint írja, „inkább gyakorlati, mint érzelmi jellegűek voltak (természetesen az a képesség, hogy megoldjam őket, több lelki egyensúlyt igényelt volna, mint amennyivel akkor rendelkeztem)”⁵. Otto Fenichelhez járt analitikus terápiába a poliklinikára, nem fizető páciensként. A terápia hamarosan kiképző analízissé alakult át, és Gyömrői 1929-től megkezdte saját analitikus praxisát. Közben ismét megélhetési problémái voltak, komolyan éhezett, de talán még ennél is rosszabbul viselte az ezzel járó kiszolgáltatottságot.

„Gyakorlatilag minden este előadások és szemináriumok voltak. Egyik csoportunk utána egy kis csoportunk rendszeresen betért a Romanische Caféba ment. René Spitz, aki ide tartozott, mindig azt mondta, hogy ő az egyetlen férfi, aki fizethet nekem egy kávét.

Nem tudta, hogy ez a kávé (és a hozzá járó sütemény) volt az egész aznapi élelmem. Eről még az analízisem során sem tudtam beszélni – az okot később dolgoztuk fel. Ám egyhetes éhezés után bekövetkezett az összeomlás, és kénytelen voltam könnyek között a díványon is beszélni róla. Mikor felálltam, hogy távozzak, Fenichel nagyon zavartan megkérdezte: »Adjak kölcsön magának valamennyit?«. Mire én elpirultam, és azt mondtam: »Még csak ez hiányzik nekem!«, és bevágtam magam mögött az ajtót.»⁶

Baloldali politikai nézeteivel a Német Pszichoanalitikus Egyesület hivatalos képviselői nem rokonszenveztek, így felvétele a Berliini Pszichoanalitikus Intézetbe eltolódott, de három éven át minden előadásra és szemináriumra bejárt. 1933 májusában előadást tartott „Bevezetés a gyermekanalízisbe” címmel.⁷ A hivatalos székfoglaló előadást 1933. június 20-án tartotta „Pszudogenitalitás egy esete analízis fixációval” címmel. A felvételi bizottságban Radó Sándor, Max Eitingon és Karen Horney ültek. A beszélgetés vegyes érzéseket hagyott Gyömrőiben:

„Ez az interjú számomra inkább nevetséges volt, mint komoly. Felkerestem Radót, aki azon csodálkozott, hogy még mindig nem vagyok kandidátus. [Max] Eitingon fagyosan fogadott, és többek között megkérdezte tőlem, hogy szándékozom-e Oroszországba utazni. Azt válaszoltam: »Aligha, persze az ember sohasem tudhatja, mit hoz a jövő.« Karen Horney mindent tudni akart a múltamról, és a beszélgetést a következő szavakkal fejezte be: »Nem értem, hogy egy olyan tehetséges nő, mint maga, miért akar analitikus lenni.«⁸

Kontrollanalitikusa Hárnik Jenő és Felix Boehm, a Német Pszichoanalitikus Egyesület akkori elnöke lett. „Cserébe” Gyömrői asszisztensként dolgozott Boehmnek, ami többek között azzal járt, hogy a Boehm által hozzá küldött páciensek honoráriumának felét át kellett adnia. (Boehm azok között volt, akik ellenezték Gyömrői felvételét az egyesületbe, de elmondása szerint ő tudatosan ilyen kontrollanalitikust szeretett volna.) Szűkebb pszichoanalitikus baráti köréhez olyan baloldali, marxista, szintén többszörös emigráns kollégák tartoztak, mint



Frau
Edith Glück,
Berlin W.
Kupferstr. 130.

Wir engagieren Sie als Kostüm-Berater für unseren Film "Der Kampf ums Mutterhorn" zwecks Entwürfe und Kontrolle der Kostümanfertigungen für Frau Marcella Albaum und Herrn Peter Voos. Ausserdem obliegt Ihnen das Aussehen von Volkstrachten aus der Zeit.

Wir zahlen Ihnen als Entschädigung für Ihre Tätigkeit:

bei der ersten Anprobe	M 150.--
und bei Fertigstellung des Kostüms	" 100.--
insgesamt:	M 250.--

Wir bitten Sie, uns Ihr Einverständnis mit Obigem auf beliebiger Kopie zu bestätigen und empfinden uns Ihnen

hochachtungsvoll

HOM-FILM G.M.B.H.

Gyömrői szerződése a Hom-Filmmel.
jelmeztervezésre

Annie és Wilhelm Reich, Otto Fenichel, Edith Jacobson és Siegfried Bernfeld.⁹ Ahhoz a legendás „gyerekszeminariumhoz” tartozott, amelyet Otto Fenichel és Harald Schultz-Hencke 1924-ben alapítottak fiatalabb pszichoanalitikusok részére, és amelyben az intézményes kereteken kívül dolgoztak ki és vitattak meg pszichoanalitikus témákat. Ez a vitafórum 1933-ig, Hitler hatalomra kerüléséig működött. Berlinben Gyömrői kapcsolatba került az individuálpszichológusok csoportjával is, ahol megismerkedett Annemarie Wolffal.

Tízéves fiát¹⁰ 1927-ben Wolf gyermekotthonában helyezte el, később magához vette. Gyömrői sajátos, távolságtartó anyaszerepével kapcsolatban tanulságos Annemarie Wolf lánya, Ursula Heuss családott és kissé neheztelő levele, melyet Gyömrői halála után tíz évvel írt Rényi Ervin fiának, Rényi Péternek, némileg anyja nevében is. Nem tudni pontosan, hogy Gyömrői miért nem kereste később a kapcsolatot Wolffal – Ursula Heuss az „énközpontúság és a múlttal szembeni hűtlenség jeleként” értékeli a dolgot. Feltételezhetjük, hogy a fia elvesztése miatti büntudat és elfojtások is szerepet játszottak a „hűtlenségben”, abban, hogy nem akart visszagondolni erre az időszakra és szereplőire.

„[...] A két asszonyhoz fűződő viszonya sajátosan eltért. Edith szerető édesanyja volt,



Reismann Marianne felvétele

tora, Éva, aki Gyömrői alteregójának tekinthető, karikaturista.)

Zsidóságát egyre inkább számon tartják, s így kénytelen ő maga is egyre inkább számon tartani. *Az ár ellen* érzékelteti azt a folyamatot, ahogyan az erősödő antiszemitizmus fenyegetettsége, az irracionális megbélyegzettség kialakítja, megerősíti benne zsidó identitását. Nem a „tisztá fajokban” való hit, hanem a kisebbségi lét vállalt azonosságtudata jegyében. A Reichstag felgyújtása után felgyorsulnak a zsidóellenes rendelkezések, házkutatások, kéziratégetések. A narrátor időérzéke átalakul, feltehetőleg a lelki megrázkódtatás hatására is. A regény szerint egy kicsempészni kívánt csomaggal tartóztatják, és a vattatás során fiát megölik. Őt magát egy korábbi, náciává vált szeretőjének barátja menekíti ki Berlinből. Itt újra az életrajzi tények eltolásával találkozunk. Fia valójában 1943-ban, munkaszolgálatban halt meg, szintén erőszakos halállal, de nem ennyire brutális körülmények között, és nem gyerekként. Csak találgatni lehet, hogy „esztétikai” okokból, a drámaiság fokozása, a narratíva egysége érdekében, vagy személyes, pszichés ellenállások miatt mozdult el a valóságtól.

Hitler hatalomra jutása után zsidó származása, nem utolsósorban pedig politikai nézetei és tevékenysége miatt valóban többször veszélybe került. A gyerekszeminárium megszűnt, de néhány kollégával (Reichék, Edith Jacobson, Käthe Friedländer, Barbara Lantos) még összejártak, és igyekeztek szakmai kérdésekre koncentrálni. Többen, többek között Felix Boehm is alkalmazkodott a rendszerhez.

„Ez volt a kezdet, de nem tartott sokáig, mivel Hitler hatalomra került. Nehéz időkét éltünk. Annie Reich biztonságban élt nálam, miután lakását el kellett hagynia. Edith Jacobsont hamarosan letartóztatták. Az emberek kezdték elhagyni Berlint. Voltak néhányan olyanok, akik alkalmazkodtak. Sohasem fogom elfelejteni, amikor Boehmmel találkoztam, aki azt mondta nekem: »Készítettem egy feljegyzést a Führernek, amelyben Freud-idézetekkel bizonyítom, hogy a pszichoanalízis a hősi ember nevelésében tehet szolgálatot.«”¹²

Miután első poliklinikai páciense (egy kényserneurotikus munkanélküli kőműves) feljelentette¹³, 1933-ban néhány kollégájával együtt

és Gabi egy gyermek elvárásaival szerette őt. Aki ennek az elvárásnak, véleményem szerint, nem felelt meg. Ervin és Edith kapcsolata árnyékként vetült Gabi életére. Annemarie-hoz, aki a 'nevelőanyja' volt, bizalmas, tiszteletteljes kapcsolat fűzte, akihez az élet minden kérdésében fordulhatott élete végéig. [...] Érzésem szerint Gabi éppúgy anya nélkül nőtt fel, mint ahogy sok gyerek apa nélkül. Gabi anyát akart, Edith pedig gyereket, anélkül, hogy anyának kelljen lennie. [...] Amit nem tudok megérteni (szomorú vagyok és csalódott), hogy sem Annemarie-val, sem lányával, Ursulával nem törődött soha. [...] De ezt én az erős énközpontúság és a múlttal szembeni hűtlenség jeleként fogadom el. Az emberek ilyenek.”¹¹

Kommunista aktivista tevékenységéről és kapcsolatairól, a politikai változások dinamikájáról sok szó esik *Az ár ellen*-ben, gyakorlatilag eköré épül a történet berlini szála (sok pszichológizáló, kissé tézisszerű részt is beépítve), a pszichoanalízis azonban (irodalmi-dramaturgiai vagy pszichológiai okokból?) közvetlenül nem szerepel az elbeszélésben. (A szöveg narrá-

úgy döntött, hogy Prágába emigrál. Itt hozzá-
kezdtek egy pszichoanalitikus kiképző intézet
létrehozásához, és pszichoanalitikus-pedagógiai
szemináriumokat és előadásokat tartottak. Kés-
őbb egy időre Fenichel is Prágába települt.
Gyömrői továbbra is kapcsolatban maradt
Fenichellel és a marxista pszichoanalitikusok
csoportjával; Käthe Friedländer, Georg Gerő,
Edith Jakobson, Barbara Lantos és Annie
Reich mellett egyike volt azoknak, akikhez Fe-
nichel titkos körleveleit¹⁴ intézte 1933 és 1945
között. Prága, amely az emigráció emblémája
lett, átmeneti állomás volt Gyömrői életében.
Egy korábbi élmény megismétléseként élte
meg, és ez inkább gátolta, mint inspirálta. *Az ár
ellen* szavaival:

„Prága számomra rövid állomás volt. Nem
volt alkalmas arra, hogy mindent feledtessen,
és valami újra ösztönözzön. [...] Prága 1933-
ban egyetlen nagy emigrációs kolónia volt.
[...] Mindezt már láttam Bécsben, mindezet-
ket az embereket már megismertem Bécsben,
még ha nevük akkortájt másképp hangzott is,
még ha nem németül beszéltek is, hanem ma-
gyarul. Csak egy különbség volt, de az igen
nagy. Én magam voltam más, mint akkor.
Bécsben az emigráció valami ideiglenes do-
log volt a számunkra. Annyira biztosak vol-
tunk benne, hogy hamarosan mind hazatér-
rünk. Most mindez megismétlődött, és a töb-
biek talán rá is találtak erre az ideiglenesség
érzésre, talán még valami nárcisztikus elégtét-
elt is leltek abban, amit átéltek; mindenkinek
megvolt a maga hőstörténete. [...] Talán csak
nekem és még egy-két embernek volt az
egész egy régi darab másodszori színrevitele.
Tizenhárom évvel később.”

1934-ben Gyömrői visszatért Budapestre, és
a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület
rendkívüli tagja lett. 1935-ben vette át József
Attila kezelését, és – némileg fals módon – ez a
terápia lett azután életművének emblémája a
magyar pszichoanalitikus és irodalmi köztudat-
ban. 1938-ban kommunista zsidó analitikusként
újra bizonytalanná vált a helyzete, fizető pá-
ciensei elfogytak. Az Ernest Jonestól kapott
anyagi támogatás segítségével és John Rick-
man angol analitikus közvetítésével 1939 feb-
ruárjában végül Ceylonba emigrált harmadik
férjével, Újvári László újságíróval. Itt élt 1956-
ig, amikor – immár nem politikai, hanem egész-

ségügyi okokból, a szervezete számára megter-
helő klíma miatt – negyedik férjével Londonba
költöztek. Ez volt élete utolsó, leghosszabb állo-
mása, itt halt meg 1987-ben.

A következő részletek *Az ár ellen* berlini feje-
zetéből valók. A szöveg bepillantást nyújt a wei-
mari Németország fővárosának szellemi mozgá-
saiba, városi életébe, politikai klímájába, a tár-
sadalmi mozgalmak mikrovilágába. Érzékelteti,
hogyan ér el a fasizálódó politika a mindenna-
pokig, és fenyegeti egyre közvetlenebbül a fizi-
kai létezését. Képet kaphatunk egyszersmind az
elbeszélő Gyömrői-alteregő gondolkodásáról és
– bár stilizálva – életének egy szakaszáról is,
melyben a társadalmi-történelmi kényszerhely-
zetek között is igyekezett irányítani sorsát és
megőrizni „választott” identitását.

JEGYZETEK

¹ Mitchell G. Ash: „Forced Migration and Scientific Change
After 1933: A New Approach”. In: E. Timms – J. Hughes
(szerk.): *Intellectual Migration and Cultural Transformation: Refugees
from National Socialism in the English-Speaking World*. Springer,
Vienna, 2003. 241-263. (Az idézet saját fordítás.)

² Rényi Edit: *Az ár ellen*. Kézirat, é. n. [1941?] A Ferenczi Sán-
dor Egyesület Archívumának tulajdonában.

³ Gyömrői Edit levele Vezér Erzsébetnek, 1977. május 30. Pe-
tőfi Irodalmi Múzeum Kézirattára, Vezér Erzsébet hagyaték,
2006/50.

⁴ Ld. Vezér Erzsébet: Nagyon fáj. Gyömrői Edit halálára. *Élet
és Irodalom*, 1987. 8.; Vezér Erzsébet videointervjúja Gyömrői Edit-
tel, 1979 (Petőfi Irodalmi Múzeum, Hangtár); Christiane
Ludwig-Körner: „Edit Ludowyk Gyömrői”. In: Uő: *Widerentdeckt
– Psychoanalytikerinnen in Berlin*. Bibliothek der Psychoanalyse,
Psychosozial Verlag, Berlin, 1999. 119-148. Michael Schröter:
Edith Gyömrői. Eine biographische Skizze. *Luizifer Amor*,
1995/8. 102–115.

⁵ Edith Ludowyk-Gyömrői: Emlékek Otto Fenichelről és a Né-
met Pszichoanalitikus Egyesületről [1979]. *Thalassia*, 2005/2-3. 195.
⁶ Uo. 196.

⁷ Ld. „Einleitung einer Kinderanalyse” című, posztumusz tan-
ulmányát. *Luizifer Amor. Zeitschrift zur Geschichte der Psychoanalyse*,
2000, 126-134. (Közzétette: Christiane Ludwig-Körner.)

⁸ Ludowyk-Gyömrői [1979], 2005. 199-200.

⁹ A berlini pszichoanalitikus baloldalról ld. Russel Jacoby: *The
Repression of Psychoanalysis. Otto Fenichel and the Political Freudians*.
Basic Books, New York, 1983. Ld. még Riccardo Steiner: „It is a
New Kind of Diaspora”: *Explorations in the Sociopolitical and Cultural
Context of Psychoanalysis*. Karnac Books, London, 2000; Elizabeth
Ann Danto: *Freud's Free Clinics. Psychoanalysis and Social Justice,
1918–1958*. Columbia UP, New York, 2005; Erős Ferenc: *Analiti-
kus szociálpszichológia*. Új Mandátum, Budapest, 2001

¹⁰ Rényi Gábor munkaszolgálatban halt meg 1943-ban.

¹¹ Ursula Heuss levele Rényi Péternek, Basel, 1997. febr. 16.
Sarlós Mariann tulajdona.

¹² Ludowyk-Gyömrői [1979], 2005. 201.

¹³ Uo. 202.

¹⁴ Otto Fenichel: *119 Rundbriefe, 1934-1945*. Szerk.: Johannes
Reichmayer, Elke Mühlleitner. Frankfurt am Main, Stroemfeld
Verlag, Basel, 1998